

11. Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності: Курс лекцій. – К.: Либідь, 1999. – 480 с.

12. Яковенко Н.М. Здобутки і втрати Люблінської унії // Київська старовина. – 1993. №3. – С. 77-85.

13. Яковенко Н.М. Нариси історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К.: Генеза, 1997. – 312 с.

14. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – 247 с.

Н.І.Ольхіна

УДК 94(477) “18”–05

КОСТОМАРОВ ЯК ІСТОРИК ХРИСТИЯНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

Представлено історіографічний аналіз праць М. Костомарова, в яких окреслено місце і роль козацтва та Запорізької Січі в історії України. Визначається внесок вченого у дослідження наукової проблеми козацтва.

Представлен историографический анализ работ Н.Костомарова, в которых определены место и роль казачества, Запорожской Сечи в истории Украины. Определяется вклад ученого в исследование научной проблемы казачества.

The author of the article had made had made an attempt to analyze the works of M.Kostomarov, where he tried to find a place and role of kozatstvo and Zaporiz'ka Sich in Ukrainian history. It's made a description of topics researched by expert during all his life.

Ключові слова: М.Костомаров, козацтво, історіографія.

У статті робиться спроба проаналізувати праці М.Костомарова, в яких він окреслив місце і роль козацтва та Запорізької Січі в історії України. Характеризується внесок ученого в дослідження проблеми, що цікавила його як фахівця протягом усього життя і яку він розробляв як історик, етнограф, письменник. Історіографічний огляд винесеної у заголовок статті теми вказує на те, що доробок Костомарова, присвячений українському козацтву, залишив небайдужими багатьох дослідників – В.Антоновича, В.Семевського, М.Драгоманова, Д.Дорошенка, М.Грушевського, Ю.Пінчука, Є.Шабліовського та ін. Однак, жоден з науковців не ставив перед собою задачу спеціально

проаналізувати праці Костомарова, присвячені історії Запорізької Січі.

Мета статті – проаналізувати роботи видатного історика з позицій сучасної науки, визначити важливість його наукового доробку.

Джерельною базою статті є праці Костомарова та інших істориків – сучасників науковця, а також і праці сучасних авторів, в яких висвітлюються проблеми історії Запорізької Січі від її витоків до XVIII ст. Зокрема, ідеться про такі праці Костомарова, як: “Книга буття українського народу” (1846 р.), “Иван Свирговский, украинский казацкий гетман XVI в.”, “Богдан Хмельницкий” (1857 р., 1859 р., 1870 р., 1884 р.), “Ермак Тимофеевич”, “Две русские народности” (1861 р.), “Гетьманування Івана Виговського і Юрія Хмельницького”, “Руїна. Гетьманування Брюховецького (ч.1)”, “Руїна. Гетьманування Многогрішного (ч.2)”, “Руїна. Гетьманування Самойловича (ч.3)”, “Мазепа”, “Мазепинцы”, “О казаках”.

За висловом М.Грушевського, М.Костомаров уже за Кирило-Методіївської доби був ідеологічним провідником України, який розглядав козаччину на тлі історії біблійної, всесвітньої й української, крізь призму власної соціал-революційної концепції [1, с.148-154]. Відповідно до неї Запорізька Січ служила взірцем як для свого народу, так і для інших слов'янських держав. Дослідник вважав, що рівність між козаками, боротьба за віру і землю християнську посприяли тому, що їх лави постійно примножувались. У “Книзі буття українського народу” історик підкреслює, що українці зберегли в чистоті старовинний слов'янський лад, очистивши і просвітивши його християнством. За концепцією автора, своїй соціальній структурі Україна завдячує козаччині і Запорізькій Січі, що і відновили одвічні слов'янські прикмети соціального ладу [2, с.24].

Нарис “Иван Свирговский, украинский казацкий гетман XVI века” [3, с.262-282] був написаний науковцем на засланні в місті Саратові на підставі літописів, історичної літератури, пісенної народної творчості. Вперше він був надрукований у журналі “Москвитянин” (1855 р.) [4, с.162].

М.Костомаров услід за Самовидцем, Грабянкою, Рігельманом, Міллером на джерельному матеріалі досліджував обставини життя І.Свирговського, якого переважна більшість тогочасних дослідників вважала міфічною постаттю. У роботі автор висвітлив і такі важливі питання, як статус козацького керманича, кількісний склад війська, яке вирушило до Молдавії, дії козаків та обставини загибелі Свирговського під час походу. Костомаров дійшов висновку про те,

що Свирговський – це історична постать, козацький гетьман XVI ст. Його вчинки, на думку історика, були скеровані прагненням надати допомогу християнському народу православного віросповідання. Сучасна історіографія підтверджує реальність особи І.Свирговського як гетьмана Війська Запорозького, який у 1574 р. зі своїм загоном у кількості 1200 козаків вирушив на допомогу молдавському господарю Івону, що повстав проти султанської Туреччини. Події, описані Костомаровим – ряд перемог над турками, поразка гетьмана через зраду одного з ватажків молдавських повстанців, його загибель, визнані дослідниками XX і початку XXI ст. [5, с.523].

Над монографією “Богдан Хмельницький” М.І.Костомаров працював усе життя. Дослідник першим у вітчизняній історіографії здійснив фундаментальне описання життя і діяльності одного з найвидатніших політиків і полководців України. Авступдо монографії, на думку В.Антоновича, став кращим систематичним нарисом з історії козацтва і Запорозької Січі. У “Богдані Хмельницькому” втілена історична концепція автора, складовою частиною якої стала ідея державної незалежності України [4, с.68].

М.Костомаров – перший історик XIX ст., який всебічно дослідив значення самого поняття “козак” на вітчизняних теренах не тільки в роботі “Богдан Хмельницький”, але і в працях “Ермак Тимофеевич” [6, с.25-30] та “О казаках” [7, с.99]. Зокрема, історик простежив, які верстви населення називались козаками в Росії і в Україні, яка була між ними різниця і де раніше зародилася ця верства, як відбувалась її генеза. Костомаров вважав, що руське козацтво постало на противагу татарському. У широкому розумінні в Росії “козакувати” означало бути: 1 – військовою людиною; 2 – вільним безпритульним робітником; 3 – гульвісою. Натомість в Україні “козаком” традиційно вважали воїна, який займався промислом і торгівлею. Згодом українське козацтво, на думку історика, уникаючи свавілля старост і воевод, не бажаючи коритися існуючим законам, створило вільну спільноту – Запорізьку Січ. Одним із перших організаторів козацтва Костомаров вважав старост П.Ляндскоронського (Хмельницького), Є.Дашковича (Черкаського, Канівського), а серед керманичів – Д.Вишневецького. Дата виникнення Січі як постійного укріплення історикові невідома. Перші документи, які підтверджують існування Запоріжжя, він знаходить у грамоті Сигізмунда Августа від 1568 р. [8, с.23]. Автор вважає, що поступово із промислового козацького товариства утворюється лицарське, військове. Він описує устрій Запорізької Січі, заняття козаків, їх повсякденне життя. Історик акцентує на простоті

побуту, безмежній відданості справі та християнській вірі. На думку дослідника, постійне місцеперебування Січі установилось при гирлі Чортомлика, а до цього це був тимчасовий військовий стан, який часто змінював свою географію.

Костомаров пише про те, що початок сторічний ворожнечі між Україною і Річчю Посполитою поклала підступність польських королів, через яку у Молдавії загинув І.Підкова. З боку козаків від цього періоду починається помста. Микола Іванович вважає, що першим, хто вирішив звільнити Південну Русь від поляків, був Шах, який почав виганяти шляхтичів, що селились на Поділлі. Носіями ідей відторгнення Русі від Речі Посполитої стають реєстрові козаки і запорожці. Вони починають втілювати свої прагнення в життя через повстання (під керівництвом К.Косинського, 1593 р. – сучасні історики датують 1591 р.; Наливайка і Лободи, 1595 р.). Костомаров відмічав, що хоча ці повстання і зазнали поразки, вони гартували козаків і готували їх до нових змагань з Річчю Посполитою. Дії козаків на суші і морі, неспроможність польської держави контролювати їх, викликали у польському дивані, як констатує дослідник, прийняття плану винищення козаків і заселення України мусульманами [8, с.44]. Але здійснити цей план не вдалось, бо ні польська, ні московська держави не могли обійтись без козацького та запорозького військ. Особливо відзначився у походах проти Криму та Туреччини, на думку історика, П.Конашевич – Сагайдачний. Його заслуга ще і в тому, що він, очоливши боротьбу православного руського народу з папізмом і колонізацією, відновив ієрархію і зміцнив національну церкву [8, с.51].

Козацтво, як вказує Костомаров, дратувало шляхту, бо не виконувало ні постанов уряду, ні певних пунктів конституції, які писались для їх приборкання. Тому полякам було необхідно якщо не повністю знищити козаків, то хоча б обмежити діяльність цього войовничого елемента, загальмувати процес його перетворення на особливий військовий стан. Історик дає характеристику ряду козацьких повстань, які відбувалися до Визвольної війни під проводом Б.Хмельницького, показує роль Запорізької Січі у цих подіях (на чолі М.Жмайла, Тараса, І.Сулими, Павлюка, Остринина, Гуні), описує дії козацьких дипломатів (А.Киселя, Ф.Козьминського, Ф.Пралича, В.Онушкевича, Б.Хмельницького, І.Барабаша).

Розвідка “Две русские народности” була надрукована в журналі “Основа” у 1862 р. У ній виявляється одна із визначних рис наукової концепції М.І.Костомарова – вивчення народної історії, захист

національних прав українського народу і його культурно-історичних традицій та духовних цінностей. У статті він також торкається історії українського козацтва. На думку автора, воно постає у XII-XIII ст., розвивається у XIV-XV ст. Як відродження минулого, козацтво несло у собі не лише позитивну енергетику, а й руйнівний зародок, оскільки воно апелювало до тих ідей, які вже не знаходили історичної долі. Козацтво XVI-XVII та удільність XII-XIII ст., вважав Костомаров, були дуже схожі між собою, особливо внутрішніми процесами. Козацтво виявилось таким же різномірним за типом, як і давні київські дружини, оскільки їх єднали наявність тюркського елементу, панування особистого свавілля, невизначеність і непостійність, проголошення і позбавлення влади керманічів, бійки заради них самих тощо [9, с.31-33].

Дух терпимості, відсутність національної зверхності перейшли, на думку історика, від давньоруського населення до козацтва і залишились у народі й надалі. Січове товариство найкраще уособлювало собою національний характер українського народу, найціннішими рисами якого були невичерпне почуття гумору, перевага особистої свободи над общинним устроєм громади. Особисту свободу козаки цінували понад усе, тому громаду в Запоріжжі складали незалежні особи, які добровільно приходили туди і добровільно йшли звідти. Їх єднала християнська віра, любов до волі і усвідомлення необхідності боротьби з ворогом, який загрожував поневоленням.

Історичне дослідження “Гетманство Выговского” (1861) М.Костомаров присвятив діячеві, який, на його думку, прагнув продовжити задуману Б.Хмельницьким справу досягнення незалежності України. Виконати цю місію не дала опозиція. Центром деструктивного табору, який заважав Виговському зміцнювати започатковані Б.Хмельницьким державницькі позиції України, була Запорозька Січ. На думку М.Костомарова, війна із Запоріжжям підірвала сили одного із найталановитіших діячів української козацької еліти, бо з кінцем гетьманства Виговського закінчилось і Велике Князівство Руське.

Монографія “Гетманство Юрия Хмельницького” (1868 р.) є безпосереднім продовженням дослідження “Гетьманство Виговського”. Ю.Хмельницького – гетьмана України (1657 р., 1659-1663 рр.), гетьмана Правобережної України (1677-1681 рр., 1685 р.), молодшого сина Б.Хмельницького Костомаров описує як одну із найдраматичніших постатей вітчизняної історії. Історик вважав, що Ю.Хмельницький як козак бажав для своєї Вітчизни одного – самостійності, але не мав

самобутнього розуму, який міг би поєднати інші розуми і спрямувати їх до досягнення єдиної мети.

М.І.Костомаров залишив досліди і стосовно епохи Руїни в Україні та місця і ролі козацтва, Запорозької Січі в цей час. Дослідник пов'язував період із правлінням трьох гетьманів-ставлеників Москви (І.Брюховецького, Д.Многогрішного, І.Самойловича) й обмежував його хронологічно (1663-1687 рр.) та територіально (Лівобережною Україною). Історик вважав, що запорожці на той час своїми діями посилювали розбрат, чвари, насилля, які вирували в Україні. Вони, на думку Костомарова, не визнавали жодного гетьмана, яких обирала Україна без їх участі, бо вважали, що лише на Запоріжжі може бути справедливий вибір і сам Б.Хмельницький зміг підняти народ тому, що проголосили його керманічем козацтва саме на Січі. Але гетьмани, які обирались запорожцями (І.Брюховецький, П.Суховій), були в основному особами вузьких поглядів, котрі не могли здобути широкої народної підтримки своєї політики. До їх числа історик відносить і кошового І.Сірка, хоча в цілому захоплюється цією непересічною особою. Сучасна історіографія хронологічні рамки, які визначив Костомаров щодо епохи Руїни, відносить до кінця 50-х рр. XVII ст.

“Мазепа” – монографія М.Костомарова (1882 р.), у якій автор уперше у вітчизняній історіографії спробував показати гетьмана не лише історичним діячем, а й людиною свого часу і своєї епохи. За оцінками спеціалістів, ця праця посідає одне із найпочесніших місць у справі творення повноцінного дослідження, присвяченого опальному українському політику [4, с.250]. Якщо аналізувати працю під кутом зору історіографії Запорозької Січі, її умовно можна поділити на дві частини. Перша (глави I, III-VII, IX-XII) з хронологічною точністю висвітлює історію Запоріжжя в період, коли І.Мазепа віддано служив російському цареві. Друга (глави XV-XVII) представляє події, нерозривно пов'язані із січовиками, від моменту переходу гетьмана на бік Карла XII до його кончини у м. Бендери.

Запорожці були серед тих, хто супроводжував опального гетьмана в останню його подорож. Бажаючи отримати Мазепу, розгніваний Петро I двічі (10 і 27 липня) звертався з відповідним проханням до султана. Серце І.Мазепа не витримало такої нервової напруги, він помер за шведськими джерелами 22 серпня 1709 р. у Бендерах. Пізніше домовина була перевезена у Яси, де опального гетьмана і поховали [10, с.318-319]. Запорожці, які увійшли до першої хвилі української еміграції, обрали собі нового гетьмана – першого гетьмана у вигнанні.

Ним став П.Орлик, як зазначав М.Костомаров, тому, що саме йому, а не Войнаровському, симпатизував шведський король [10, с.320].

Праця М.І.Костомарова “Мазепинці” (1884) і нині залишається єдиним систематизованим твором, що започаткував науковий напрям, пов’язаний із вивченням історії української еміграції перших десятиліть XVIII ст. Для нас монографія представляє особливу цінність, оскільки вона майже протокольно відтворює історію Запорозької Січі протягом 1708-1734 рр. А унікальним твір є через те, що в ньому на перший план виступає не тема зради, а тема людської долі, яка простежується в розвитку і взаємозалежності з жорстокими заходами уряду Петра I щодо політичного інакомислення. Костомаров трактує підняті ним проблеми з позиції концепції республіканських федеративних основ у нашій вітчизняній історії, яким залишився вірний з молодих років [11, с.132]. Дослідження виконане на матеріалах офіційних і приватних архівів. А за тематикою, хронологією та композиційною побудовою воно є продовженням історичної монографії “Мазепа”.

Запорожці в монографії представлені єдиною військовою силою, яка була готова вести боротьбу за справу звільнення України, розпочату Мазепою. Недарма вони стали найзаклятішими ворогами Петра I, що ставився до них суворіше, ніж до інших злочинців Гетьманщини [12, с.149-150]. Тому цар поетапно мстився їм.

М.Костомарову вдалось прослідкувати дії рештки мазепинців за кордоном на чолі з П.Орликом у 20 – 30 рр. XVIII ст. стосовно створення союзу європейських держав проти Росії для надання Україні незалежності. Але здійснити цю мету не вдалося ані в 1920-х рр. XVIII ст., ані під час Північної війни, ані після неї, коли Європа поділилась на два ворожі табори (з одного боку Франція, Іспанія, Туреччина, з іншого – Росія, Німецька імперія, Данія, Голландія, Англія, Польща). Конкретно в 1730-х рр. Пилип Орлик у листах до запорожців описував свої кроки щодо створення союзу держав проти Москви, нагадував запорожцям усі кривди щодо них з боку імперського уряду Петра I, попереджав, що в разі повернення їх усіх винищать. Запорожці підтримували листування до 1734 р., доки не повернулись на Батьківщину, і не заклали Січ на р.Підпільній, після чого оголосили себе “верными подданными русской государыни и просили уже более не писать к ним” [13, с.136]. Завершуючи дослідження, М.Костомаров відмітив, що Орлик втратив запорожців як своїх прихильників і в 30-х рр. XVIII ст. із не численним колом

емігрантів він уже не міг впливати на європейських монархів, тому українське питання було викреслене з їх політики.

Отже, аналізуючи наукову спадщину М.Костомарова щодо Запорозької Січі, констатуємо, що історик услід за М.Максимовичем продовжив очищення первісної історії козацтва від випадкових подій і фактичних похибок, якими вона була насичена завдяки вигадкам окремих літописців. Приділивши увагу характеристиці складу козацтва, створивши у свій час найкращий історичний опис козацьких рухів від їх витоків до початку Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст., Костомаров оригінально представив козацтво у світовій історії, показавши, що всякий народ має фази історичного життя і відповідно до їм, згідно із законом виникнення, розвитку і занепаду людських суспільств, воно мало і свій період варварства і хаосу, становлення та спаду [7, с.108], як будь-яке громадянське суспільство перш ніж організуватись у струнке державне тіло. У цілому вчений не вважав козацтво негативним явищем у процесі становлення вітчизняної державності і надавав йому роль знаряддя, яке рухало механізм політичних інтересів України. Вважав, що ідеї демократизму, притаманні козацтву, перейшли до нього від Київської Русі і мали позитивний вплив на тогочасне суспільство. У монографіях, присвячених висвітленню історії України, простежив процес виникнення і розвитку ядра вільного козацтва – Запорозької Січі, основу якої склав народний елемент від витоків до 30-х рр. XVIII ст. Костомаров. Увів до наукового вжитку крила-те визначення Січі як “християнської козацької республіки” [14, с.310]. Уперше в історіографії дослідив дії запорожців під час першої хвилі української еміграції (1708-1734 рр.). Вивчив життя і діяльність керманічів Запоріжжя (Д.Вишневецького, І.Свирговського, І.Сірка, П.Орлика, Ю.Хмельницького, І.Брюховецького, та ін.). Загалом же своїми дослідженнями М.Костомаров вплинув на концептуальні висновки науковців нового часу.

1. Грушевський Михайло. Костомаров і новітня Україна // Український історик, XXI, ч.1-4 (81-84), 1984, с.148-170.

2. Костомаров М.І. Закон Божий (Книга буття українського народу). – К.:Либідь, 1991. – 40 с.

3. Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. – К.: Изд-во при Киев. ун-те, 1989. – 736 с.

4. Энциклопедия жизни и творчества Н.И.Костомарова (1857-1885). – К.: Институт истории Украины; Донецк: Юго-Восток, 2001. – 570 с.

5. Українське козацтво: Мала енциклопедія / Кер. авт. колективу Ф.Г.Турченко. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2006. – 523 с.
6. Костомаров Н.И. Русская история в описании ее главнейших деятелей: в 4-х томах. Т.2. – М.:Рипол классик, 1998. – 576 с.
7. Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования. – т.14, 1881. – Санкт-Петербург: Издательство Вольфа. – С.85-113.
8. Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий. Историческая монография т.1-3. Издание 4-е, испр. и доп. – СПб: Типография Стасюлевича, 1884. Тт.9, 10, 11.
9. Костомаров Н.И. Две русские народности. – К., 1991. – 72 с.
10. Костомаров Н.И. Мазепа. – М.: Республика, 1992. – 335 с.
11. Ю.А.Пінчук М.І.Костомаров та його твір “Мазепинці” // Український історичний журнал. – 1990. – № 8. – С.32.
12. Костомаров Н.И. Мазепинцы // Український історичний журнал. – 1990. – №10. – С.149-150.
13. Костомаров Н.И. Мазепинцы // Український історичний журнал. – 1991. – № . – С.136.
14. Українське козацтво: Мала енциклопедія / Кер. авт. колективу Ф.Г.Турченко. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2006. – 523 с.

Т.Б.Бикова

УДК 94 (477.75)

**ПОЛІТИЧНЕ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ
СТАНОВИЩЕ В КРИМУ**
(від середини XVIII ст. до 1917 р.)

Розглядаються особливості входження кримських земель до складу Російської імперії, аналізуються демографічні, соціально-економічні та політичні процеси на приєднаній території.

Рассматриваются особенности вхождения крымских земель в состав Российской империи, анализируются демографические, социально-экономические и политические процессы на присоединенной территории.

At the article considered particular features of incorporation of the Crimea lands to the Russian imperia, analyzed demographic, social-economic and political processes on attached territories.

Ключові слова: Російська імперія, Кримське ханство, демографічні процеси, економіка, політика.